

ЗА ШОПИТЕ И „ШОПСКОТО НАРЕЧИЕ“ В КНИГАТА „КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ В ИСТОРИЧЕСКО, ГЕОГРАФСКО И ЕТНОГРАФСКО ОТНОШЕНИЕ“ (1894) ОТ КЮСТЕНДИЛСКИЯ КНИЖОВНИК ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

mitzkova@uni-plovdiv.bg

Резюме. В първия том на своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“ (1894 г.) кюстендилският учител и общественик Георги Димитров паралелно с описанието на някои източни диалекти отделя и специално място на *шопите* и „шопското наречие“. В диалектоложките му бележки са отбелязани редица фонетични, морфологични и лексикални особености на *шопските говори* в Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, Изворско, Радомирско, Софийско, Новоселско, Искрецко, Брезнишко, Трънско, Царибродско. Утвърждавайки чисто българската им същност и принадлежността им към българската езикова територия, той се спира най-вече върху онези интересни и своеобразни черти, които отразяват и определят тяхната самобитност в сравнение с останалите български диалекти.

Ключови думи: българска диалектология; северозападни български говори; „шопско наречие“; края на XIX в.

Шопите с тяхното собствено „наречие“, с особените си нрави и свои обичаи и *Шоплука* като отделна фолклорна и диалектна област в рамките на българската етническа и езикова карта се появяват в етнографски наблюдения и народоописания още от периода на Българското възраждане. Това е времето, в което българският говорен северозапад се очертава като отделна териториална цялост, отличаваща се по своите диалектни особености от останалите части на българската езикова територия. Наблюдавайки и осъзнавайки тази негова особеност и обособеност, възрожденските книжовници, фолклористи и изследователи на живия български език след средата на XIX в. в своите коментари и публикации с диалектоложка насоченост отбелязват характерните фонетични, морфологични и лексикални черти, които по техни свидетелства отграничават говорите на север от Дебърско до Нишко и на изток от Кюстендилско и Пиянешко до Софийско в отделна диалектна зона¹.

„Шопското наречие“ като обобщено понятие за обозначаване на северозападните и част от северната група на югозападните български говори се появява във филологическите разсъждения през третата четвърт на XIX в. във връзка с предложенията на възрожденските книжовници за разпределяне на българската езикова територия. Като едно от четирите „главни наречия“ наред с балканското, тракийското и македонското, то е определяно като „най-приятно разговорно“, защото „ся йе опазило до сега в първата си чистота без смеса от турски и гръцки думи“ (Читалище / Chitalishte 1873: 1015).

Идеята за чистотата на „шопското наречие“ битува в българските езикословни размишления още от 60-те години на XIX в. Зад нея застава Л. Каравелов например, който в предговора на своя фолклорен сборник „Паметници народнаго быта болгар“ (1861) специално подчертава, че именно „у шопите са се съхранили собствените [български] имена в техния първоначален вид“ (Каравелов / Karavelov 1861: 286). На свой ред през 70-те години на XIX в. Й. Ковачев, опирайки се на това разбиране, както и на неоспоримия според него факт, че чисто географски, но и езиково „шопското

¹ Според обхвата на познанията си и филологическите си представи зад понятията *шопи* и *Шоплук* отделните възрожденски книжовници в своите съчинения влагат различни разбирания. На базата на представения диалектен и фолклорен материал в изданията в Болград през 1872 г. „Български народен сборник“ може да се направи заключението, че В. Чолаков например под *шопи* по-скоро разбира населението от Софийско до Нишко, а от своя страна в публикациите на Й. Ковачев от средата на 70-те години вероятно се визира по-южната част на тази етнографска група – Кюстендилско, Пиянешко, Радомирско, Дупнишко.

наречие“ заема средишно положение между източните и западните български говори, препоръчва то да бъде взето за основа на новобългарския книжовен език (Ковачев / Kovachev 1875).

Интересът към *шопите* и към различните диалекти в историко-културната област на *Шоплука* продължава и в следващите десетилетия на XIX век. Отделни етнографски данни и езикови бележки за някои особености на говорите от региона намират място в публикации на книжовници като П. Р. Славейков, В. Кънчов, К. Иречек. В този контекст сведенията и диалектните материали, които кюстендилският учител и общественик Георги Димитров помества в първия том на своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“, публикувана през 1894 г. (вж. Димитров / Dimitrov 1894), се появяват съвсем навреме, за да допълнят и разширят знанието за все още недостатъчно изследвания по онова време български говорен северозапад.

В книгата покрай разказа за българската история и българските традиционни обичаи и нрави книжовникът се спира и върху диалектите на регионите, градовете и селищата, които посещава и за които събира сведения по време на своите обиколки по българските земи. Това никак не е случайно. От една страна, като възрожденски книжар и общественик, посветил всичките си начинания на голямата идея за преодоляване на българската изостаналост в науката, просвещението и образоваността, Димитров, въоръжен, по неговите думи, с „една ограничена програма по събиране на сведения“ (с. IV)², предприема обиколките си из България, за да състави и издаде своя „алманах“ от спомени и свидетелства, черпени от „дейци, очевидци“ (с. XII – XIII). Всъщност този шестгодишен труд като резултат от инициативата на тогавашното Министерство на народното просвещение, което, „убедено в нуждата от всестранно изследване и проучване на страната и народа ни“, изработва през 1888 г. „Временни Правила за научни и книжовни предприятия“³, чиято цел е „възбуждането интереса на по-просветените кръгове от населението за всички материяли от областта на отечественната етнография, история, география и археология“ (Предговор / Predgovor 1889: VII), е личният и осъзнат принос на Г. Димитров „за подигане на науката и книжовността у нас“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 1). От друга страна, като носител на един от *шопските* говори – кюстендилския, и вещ в тънкостите на живата реч от региона, като човек, живял и учителствал в различни места и градове в Югоизточна България, той е запознат с езиковите отлики, особености и своеобрази на източните и западните българските диалекти, които държи да представи в изданието.

С духовитост и самочувствие на познавач, Г. Димитров започва своето повествование с етнографски сведения за *шопите* и тяхната природа, качества и недостатъци. Възползвайки се от факта, че поради особения им нрав между тях „неможе да живее нито турчин, нито грък, нито пак и евреи“ (с. 11), той подчертава устойчивостта на българското и в характера, и в езика им. Като повтаря разпространеното по онова време мнение за чистотата на „шопското наречие“, Димитров отбелязва: „Селата в Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, Изворско, Радомирско, Софийско, Н.-Селско, Искрецко, Брезнишко, Трънско, Царибродско, също и в С.-З. България, изобщо носят български названия и в тези места са спазени най-много чисто-български думи, от колкото другаде“ (с. 11).

По този начин, утвърждавайки чисто българската същност на говорите в *Шоплука* и принадлежността им към българската езикова територия, той се спира най-вече върху онези интересни и своеобразни черти, които отразяват и определят тяхната самобитност в сравнение с останалите български „наречия“. В диалектоложките му бележки са отбелязани редица фонетични, морфологични и лексикални особености, според които ясно личи разграничението, което книжовникът прави в езиковото сравнение и съотношението между „тези две страни“ (с. 10) на „шопското наречие“

² За по-голяма прегледност, четивност и ненарушимост на текста при представянето на конкретните цитати, позовавания и диалектни примери от разглежданата книга на Г. Димитров в скоби ще бъдат отбелязвани само съответните страници.

³ Този документ за съхраняване на българското културно наследство и историческо богатство поощрява „издирване старини – монети, паметници (статуи, гробници, оръжия, оръдия и пр.) и документи (ръкописни, стари печатни книжа и пр.)“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 1); „издирване и описване на словестни материали, песни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и тем подобни“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 2); „насърдчанье писателите в книжовната им деятелност“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 3).

в Софийско, Дупнишко, Радомирско, Кюстендилско на югозапад и Видинско, Ломско, Брезнишко, Трънско, Цариградско на северозапад.

Подходът, на който Г. Димитров подчинява своето изложение, следва логиката, наследена от представите и разбиранията на предходните десетилетия, според която диалектната лексика е най-разпознаваемият и отличителен белег на местното, на характерното – в нея човек ще намери онези „названия, които нигде другаде не се срещат“ (с. 16). Ето защо и в двата списъка с „по-странни думи“ (с. 16)⁴, с които започват описанията на югозападните и на северозападните шопи, голяма част от изредените лексеми имплицитно насочват към фонетичните или морфологичните особености на съответните форми. Но съзнавайки, че подобни примери биха обърнали погледа на любопитния и любознателен читател най-вече към лексикалното богатство от региона, Димитров прави и подробни диалектоложки бележки и разяснения, в които като правило посочва и ареала на разпространение на съответното явление.

Фонетични особености на „шопското наречие“

Като характерни и различни от диалектната фонетика на голяма част от останалите български говори, от особен интерес за книжовника се оказват застъпниците на старите български гласни **ѣ**, **ѡ** и **ѣ**, вариантите на съгласковите съчетания **шт** и **жд** и съчетанията **ѡр/рѡ** и **ѡл/лѡ**, промяната на **т’**, **д’** в **к’**, **г’**, които се наблюдават в българския говорен северозапад. Част от тези особености са споменати или отбелязани схематично още в първите описания на „шопското наречие“ от 70-те години на XIX век⁵, но Димитров ги разглежда и анализира целенасочено и много по-детайлно.

Особено любопитни за него са спецификите в консонантната система на разглежданите говори. Въпреки че голяма част от неговите коментари са насочени в тази посока, той обръща внимание и на някои черти във вокалната им система. Като сравнява и отделя „двете страни“ на „шопското наречие“, той отбелязва като характерни особености за **шопския югозапад** следните фонетични отлики:

- Промяна на меките **т’**, **д’** в **к’**, **г’**. Макар да представя тази особеност като морфологична, Георгиев коментира: „Единствено казват гост, грозд, цвет, а в множествено число госке, грозге, цвеке“ (с. 15); *люге* (във Врачанско) (с. 19).
- Наличие на рефлексите **tj** (**шт**) > **к** / **dj** (**жд**) > **г** в примери като *врека*⁶ (с. 11).
- Наличие на два застъпника на праславянското съчетание в частицата за бъдеще време **tj** > **к**, **ч**: „В Самоковско и Софийско само казват кем, некем, кю, некую⁷, а по другите места (Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско – бел. моя, М. М.) чем, нечем“ (с. 15).
- Рефлекс на съчетанията **ѡл/лѡ** > **у**: „Буквите ѡл, произнасят на у: бугарин, буха, вук, вуна, пуно и пр.“; „Тук не казват издой кравата, нъ измузѡ⁸ кравата“ (с. 15).

⁴ Двата списъка в същността си представляват малки диалектни речничета. В тях се съдържат близо 200 лексеми и словоформи, чието значение е надлежно разкрито и обяснено. В редица примери, за които Г. Димитров е счел, че е необходимо, са включени допълнителни разяснения или „превод“ с дума от книжовния език, в някои случаи са представени синонимни варианти от други познати му диалекти.

⁵ През 1872 г. В. Чолаков отбелязва следните характерни черти в диалектната фонетика на „шопското наречие“: липсата на редукция на неударените широки гласни, наличието на звука **с** (дз), мекостта на съгласните **т’** и **д’**, които „чисто Шопето изменяват в говоренето: д на г, т на к както ливади ливаге, третий трекий“ (Чолаков / Cholakov 1872: 338). Няколко години по-късно към тях Й. Ковачев добавя някои особености на ударението и „благозвучието“.

⁶ Със значение ‘вретище, голяма торба, чувал’. Други диалектни варианти на формата са *врещ*, *врѣща*, *врѣча*, *врѣча* (в отделните северозападни говори), а формата *врѣк* се среща в голяма част от югозападните говори (вж. БЕР-T1 / BER-T1 1971: 186).

⁷ По съвременни описания най-разпространената частица за образуване на бъдеще време в Софийско е **че** (вж. Стойков / Stoykov 1993: 155).

⁸ Глаголът *мѡлзѡ* (*се*) / *мѡлзѡм* със значение ‘доя’ се среща в западните и особено в северозападните български говори (вж. БЕР-T4 / BER-T4 2012: 388 – 389). По въпроса за изогласата **доя** || **мѡлзѡм** в българския език вж. Младенов / Mladenov 2008: 659 – 661.

- Рефлекс на съчетанията **ър/ръ > ръ**: *бръбре* (с. 12), *гръчав* (с. 12), *крът* (в София) (с. 18).
- Липса на съгласната **ф** и употреба на **в** вместо **ф** в нови думи: „Шопът никой път не произнася и гръцкото ф, нъ в. Совия, совра овицерин и пр.“ (с. 16).⁹
- Изяснен голям ер (**ъ > о**) в наставката **-ък**: *запърток*, *мучок*¹⁰ (с. 12).
- Рефлекс **а** на старобългарския заден назал (**ж > а**). Докато чертае мислената диалектна карта на българската езикова територия, Димитров представя единството на българския език като единство от особености, които не се появяват изолирано и безпричинно в отделните говори, а преливат една в друга. По този начин, коментирайки рефлекса на старобългарската голяма носовка в Софийско, Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, той прави аналогия със съседния на изток от тях пирдопски говор, като набелязва част от широкия ареал на т. нар. *а-говори*¹¹: „Още, тук казват както в Копривщица: патъ, каша, лаже и пр.“ (с. 15).

И докато диалектните особености на говорите в югозападна част на „шопското наречие“ са малко или повече познати от предходни диалектоложки публикации от третата и последната четвърт на XIX век, Г. Димитров е един от първите изследвачи, които изнасят пред науката сведения за **северозападните говори** в Брезнишко, Трънско, Белоградчишко, Царибродско, Кулско, Видинско, Ломско.

В своеобразиия малък диалектен речник, съдържащ думи и форми, събрани от селища в Северозападна България, книжовникът представя редица примери, с които цели да илюстрира своеобразието и отличителността на тези говори в границите на целокупния български език: „В Брезнишко, Трънско и Царибродско, за Тракийския българин ще се представат още по странни думи, нъ тук, човек ще намери, и български названия, които нигде другаде не се срещат“ (с. 16).

В изброените лексеми и словоформи се откриват едни от най-характерните фонетични черти на говорите в региона:

- Рефлекс **ж > у** на старобългарската задна носовка в глаголните окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголите в сег. вр.: *купуу*, *поу* (пеят)¹² (с. 16), както и в коренни срички: *путь* (път) (с. 16), *скута* (скъта, скри)¹³ (с. 19), *кута* (крие) (в Ломско) (с. 19), *голубетиш* (гълъбчета) (в Царибродско) (с. 18).
- Рефлекс **ь > ъ** на старобългарския малък ер: *дън* (с. 16), *опънци*¹⁴ (цървули), *стръмена*¹⁵ (стремена) (с. 16), *пънь* (в Ломско) (с. 19).
- Съгласната **ч** като застъпник на старобългарското звуково съчетание **шт** (**тj > ч**) – *время* (бреме¹⁶, платник, чувал), *кноч* (надвечер), *свеч* (свещ) (с. 16).
- Наличие на звука **с** (дз): *дзона* (камбана) (Белоградчишко, Брезнишко, Ломско) (с. 16, 19).

⁹ По съвременни описания тази особеност е характерна за крайните северозападни (преходни, погранични) говори в Трънско, Брезнишко, Белоградчишко, Царибродско (вж. Стойков / Stoykov 1993: 164, Божков / Bozhkov 1984: 25).

¹⁰ Със значение ‘развалено яйце’. Среща се в Самоковско, Кюстендилско, Софийско (БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 326). Други варианти на формата са *мътек* (Копривщица), *матек* (Смолско, Пирдопско), *маток* (Девинско) и др. От *мътен*, *мътя* ‘разбърквам, правя нещо мътно’ (вж. БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 433, 434, както и ИДРБЕ-Т2 / IDRBE-T2 2021: 201).

¹¹ Вж. Стойков / Stoykov 1993: 87.

¹² В настоящото изследване се възползваме от оригиналните примери, с които самият автор разяснява значенията на отделните лексеми в своето изложение. За по-голяма прегледност ги поставяме в скоби.

¹³ От стб. *съкъжтати* ‘скътвам, скривам’.

¹⁴ *Опъньк* ‘цълвул’. Производно на глагола *пъна* (опъна), стб. *пънж* ‘обтягам’, пряко наследен от прасл. (вж. също и БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 909). Други диалектни варианти са *опъньк*, *опънок*; *опъньок* (Софийско, Самоковско); *опъньек* (Видинско), *опъняк* (Софийско); *пънук* (Кукуш). В мн. ч. *опънци*, *опънки*, *пънки* (Гоцеделчевско, Брациговско, Девинско и др.) (БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 901).

¹⁵ От стб. *стръмя* / *стръмя* (от прасл. *strъmy / *stremy) (вж. БЕР-Т7 / BER-T7 2010: 495 – 496).

¹⁶ Значенията са отбелязани от самия автор. В диалектите лексемата *бреме* се среща и със значение ‘(ръчен) товар’ (от стб. *врѣмя* ‘товар’).

Димитров отделя в специална бележка описанието на говора на белослатинските помаци, като изрежда съответстващите варианти на коментирания от него примери. Той подчертава, че там „говорят също както в Тракия: щъ, нещъ, съд, път, лъже (...), дъска (...) грозде“ (с. 20)¹⁷.

Морфологични особености на „шопското наречие“

Диалектоложкият поглед на Г. Димитров обхваща и морфологичните черти на говорите, които описва. За разлика от фонетичните особености, откриващи се най-вече в примери, които очевидно са включени в списъците от местни думи, за да илюстрират съответните езикови явления, характерните черти на диалектната морфология са представени, разяснени и анализирани в специални бележки и коментари. В тях книжовникът обръща внимание на редица особености в именната и глаголната система на диалектите в „шопското наречие“, наблягайки на факта, че като твърде отличителни и своеобразни те биха били любопитни и интересни за читателя.

Особености при имената

Димитров започва своя морфологичен преглед на особеностите в именната система на *шопските говори* с един коментар за категорията определеност/неопределеност в родния му кюстендилски говор, който в хода на изложението повтаря многократно. Той е убеден, че не само в селата около Кюстендил, но и във Врачанско, Софийско, Радомирско, Дупнишко, Видинско, Кулско „в съществителните имена от мъжски род в единствено число членът не се употребява и думите окончават на о: човеко, коньо, воло и пр.“¹⁸ (с. 15). Дали заради отсъствието на съгласна, която вероятно приема за същинския и неоспорим формант на категорията, или поради недостатъчната си филологическа подготовка, книжовникът застава зад това твърдение. А както е известно, именно тъй нареченото от Димитров „окончание“ **-о** е вариантът на членната морфема за м. р. в ед. ч. в говорите в Кюстендилско, Врачанско, Софийско, Радомирско, Дупнишко (Вж. БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 56 – 58, 60 – 61).

На свой ред, описвайки категорията в крайните северозападни (погранични, преходни) говори в Брезнишко, Трънско, Царибродско, той специално подчертава станалия впоследствие христоматиен в българската диалектология факт за наличието на склонен определителен член в тях. В своя коментар Димитров насочва погледа си към генетичната връзка между него и старите задпоставени показателни местоимения, като отбелязва, че в тези говори се пазят техни архаични падежни форми¹⁹ в ролята им на членна морфема: „В мъж. и сред. род се употребява едно местоимение, което се произнася след съществителната дума: Вместо този мъж, този кон, това

¹⁷ Както споменава Л. Милетич през 90-те години на XIX в., говорът на тези помаци „принадлежи към източното българско наречие и то от типа на Ловчанското“ (Милетич / Miletich 1899: 72). Географски и езиково, той е разположен в ятовия изоглосен пояс – преходната зона между българския говорен изток и българския говорен запад. Димитров отбелязва по свой начин този факт, като прави аналогия със съответните особености в източното наречие. И тъй като дълги години е живял в Одринско и в Пловдив и познава добре тракийските говори, той изтъква сходството между тях и белослатинския говор.

¹⁸ Същото противоречиво твърдение изказва и за говорите в „Бургаската околия, особено в Хасекията“ (с. 8). Вероятно става дума за факийския диалект, за който Димитров изказва мнението, че се говори от преселници от Югозападна България. Членна морфема **-о** за м. р. ед. ч. се среща на юг от Бургас и в говорите в т. нар. „загорски клин“ (вж. също и БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 56, 67, 58, 61).

¹⁹ Както е известно, определителният член в българския език се е развил от показателното местоимение, което още от старобългарския период освен дейктична започва да придобива и определителна (анафорична) функция (Мирчев / Mirchev 1978: 198; Славова / Slavova 2017: 214 и др.). По тази причина той е двуморфем, т.е. притежава собствена флексия, затова в редица говори се употребява и склонен. Падежни остатъци в състава на членния формант се откриват само в най-архаичните български диалекти – някои рупски, погранични, крайни северозападни и същински и крайни югозападни говори в географската област Македония (вж. Гаравалова / Garavalova 2014: 101). По въпроса за наличието на склонен определителен член в крайните северозападни (погранични, преходни) български говори (вж. още Божков / Bozhkov 1984: 53; Стойков / Stoykov 1993: 165, 232; Тодоров / Todorov 1936: 314 и др.).

дете – мужа-тога, коня-тога, дете-тога, а в женский род думата и членът окончава на у, женуту, паруту, водуту, новуту“ (с. 18).

Като друга особеност на именната морфология, която се наблюдава в повечето говори в *Шоплука*, книжовникът маркира окончанието **-е**²⁰ за мн. ч. при съществителните от м. р. Неговите примери се ограничават с едносрични съществителни, които в ед. ч. завършват на **-ст**, **-зд** и **-т**. Както спомепахме по-горе, той коментира промяната на палаталните **т’**, **д’** в **к’**, **г’** в примери от типа *госке, грозге, цвеке* (мн. ч. на *цвет*) в говорите в Софийско, Кюстендилско, Радомирско, Дупнишко. А за говорите в Брезнишко, Трънско и Царибродско отбелязва елизията на крайната съгласна при образуване на формата за мн. ч.: „Гост, грозд, лост, – множествено число произнасят госье, грозье, лосье“ (с. 18).

Димитров споменава и други интересни особености, свързани с образуване на различни видове съществителни имена, като насочва погледа си към наставките и окончанията на умалителните и личните имена. По негови наблюдения при съществителни от ср. р., завършващи на **-е**, окончанието за мн. ч. е **-тии**, а не **-та**: „в Царибродско, умалително казват мечетии, голубетии, кутретии“ (с. 18)²¹. Той коментира, че в региона най-разпространените „мъжки собствени имена“ завършват на **-а**: *Гела, Гига, Гога, Гръга, Джона, Джунка, Жика, Иона, Кена, Любица, Мила, Пена, Перча, Пеца, Пота, Ранча, Суса*, а фамилните имена най-често се образуват с наставката **-ин**: *Мадин, Перчин, Потин* (с. 18).

В своите диалектоложки бележки книжовникът представя и някои видове местоимения. Той е особено детайлен при описанието на системата от показателни местоимения и наречия, тъй като за разлика от източните говори, които разглежда в книгата, както и голяма част от останалите говори в българското езиково землище, в „шопското наречие“ тя е трисъставна. Ето защо не само отделя членовете на системата, но за да бъде докрай изчерпателен, подробно коментира значението и употребата им: „Шопите, освен местоимението той и онай, те употребяват и овай. Когато предметът е отдалечен, те казват: онай, оная, онова. Когато е наблизо и го сочи с пръстът си, казва: той, тая, това, а когато е до само него или на ръки, казва: овай, овая, ова“ (с. 15 – 16).²²

В списъците с диалектни думи той добавя и примери за местоименни наречия като „онде – тамо“ (с. 16), за които отбелязва и конкретните селища, в които по негови свидетелства те се срещат – Белоградчишко, Брезнишко, Трънско, Царибродско.

В хода на изложението Димитров без допълнителен коментар или морфологичен анализ споменава и някои лични местоимения: именителната форма за 3 л. в м. р. ед. ч. *он* във Врачанско и Видинско, на чието място „в Кулско казват *той*“ (с. 19); винителната форма за 3 л. ед. ч. в м. р. *нега* във Фердинандовско (дн. Монтанско) и някои дателни форми за 3 л.: *нъой* в ж. р. ед. ч. (Фердинандовско); *нему* в м. р. ед. ч. и *у нъих* в мн. ч. (Видинско) (с. 18, 19).²³

Глаголни особености

За да бъде възможно най-изчерпателен при представянето на отличителните и своеобразните езикови особености на „шопското наречие“, Г. Димитров описва и някои от характерните черти на глаголната му морфология. За него е особено любопитно наблюдението, че в отделните говори в този широк диалектен ареал се наблюдават различни частици за образуване на бъдеще време²⁴:

²⁰ Вж. също Стойков / Stoykov 1993: 146; БДА-ОТ / BDA-OT 2016: 35.

²¹ Варианти на формата *момчети* се срещат и в други „шопски“ говори: *момчети*а (Врачанско, Годечко, Ломско, Оряховско, Своге); *момчети*я (Брезнишко, Врачанско, Ихтиманско, Софийско) (вж. ИДРБЕ-T2 / IDRBE-T2 2021: 869).

²² По въпроса за тройните показателни, адвербиални и определителни системи в българските диалекти (вж. БДА-ОТ / BDA-OT 2016: 79; Гаравалова / Garavalova 2014: 68 – 83; Колев / Kolev 1991; Мирчев / Mirchev 1978: 204; Славова / Slavova 2017: 217, Стойков / Stoykov 1993: 232 и др.).

²³ Тези особености при личните местоимения са запазени и до днес (вж. БДА-ОТ / BDA-OT 2016: 88, 89, 91, 95, 106; Божков / Bozhkov 1984: 62 – 64; Стойков / Stoykov 1993: 166).

²⁴ Десетилетие по-рано в своята статия за шопите П. Р. Славейков също обръща внимание на това разнообразие на вариантите на частицата за бъдеще време в „шопското наречие“. Като я определя като една от големите оразличителни особености в сравнение с останалите западни говори (вж. Славейков / Slaveykov 1884: 117 – 118), той я свързва с различните рефлексии на съгласковите съчетания **tj/dj** (**шж/жд**).

„В Самоковско и Софийско само казват кем, некем, кю, некую“ (с. 15); в Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско – „чем, нечем“ (с. 15); във Видинско, както и „в Белоградчишко се срещат същите думи които се употребяват и в Брезнишко: (...) че и нече“ (с. 19); „в Кулско казват (...) ще, неще“ (с. 19), а белослатинските помаци „говорят (...) щъ, нещъ“ (с. 20). Във връзка с посочените примери книжовникът отбелязва без допълнителен коментар и особената имперфектна форма „техме“ (щяхме), която по негови наблюдения се среща в Белоградчишко, Брезнишко, Трънско и Царибродско.

Погледът на Димитров е съсредоточен върху по-забележителните особености именно на крайните северозападни говори като оригинални в сравнение с останалата част от българската езикова територия. Книжовникът специално включва в списъка с характерни думи от Белоградчишко, Брезнишко, Трънско и Царибродско формата „пою – пеят“ (с. 16), която онагледява липсата на съгласната т в окончанието за 3 л. мн. ч. в сегашно време – особеност, отличителна за региона²⁵. Наред с това прави подробна бележка и за специфичните и отличителни окончания за минало свършено време в тези говори: „Второ лице множ. число на глагола, окончава на сте, а третото на ше: дойдосте – дойдоше, отидосте – отидоше, земасте – земаше, ядосте – ядоше“ (с. 18).²⁶

Димитров не се спира дотук, а се вглежда задълбочено в глаголните употреби, като коментира още една страна от функционирането на глагола в „шопското наречие“ – начините за изразяване на различни модалности. В тази връзка отбелязва: „Когато има възможност да се извърши нещо, шопът казва: може да извършиш това. Когато позволява да се извърши, казва: бива да извършиш това. Когато заповядва, казва: трябва да извършиш това, а когато принуждава човека, той казва: иска да извършиш това“ (с. 15).

Заклучение

В своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“ (1894) кюстендилският книжовник и общественик Георги Димитров обрисова пъстрата езикова картина на българския говорен северозапад. С тънък усет за езиковите подробности и отлики и с особена ревност към многоликата българска реч той обръща внимание на онези отличителни фонетични, морфологични и лексикални особености, които подчертават самобитността на „това особено Българско наречие“ (Славейков / Slaveykov 1884: 118). Като едни от първите по-подробни и конкретни описания, направени не само през призмата на наблюдателя и радателя на българското, но и на носителя, за когото *шопските говори* са родни, данните, които Димитров изнася в края на XIX в., са ценно свидетелство за принадлежността им към българския езиков континуум.

Цитирана литература / References

- БДА-ОТ 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BDA-OT 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т1 1971: *Български етимологичен речник. Т. 1. А – З*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T1 1971: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. A – Z*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т4 2012: *Български етимологичен речник. Т. 4. МИНГО – ПАДАМ*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T4 2012: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 4. MINGO – PADAM*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т7 2010: *Български етимологичен речник. Т. 7. СЛОВО – ТЕРЯСВАМ*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T7 2010: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 7. SLOVO – TERYASVAM*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Божков 1984: Божков, Р. Димитровградският (царибродският) говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Т. 12. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Bozhkov 1984: Bozhkov, R. Dimitrovgradski-

²⁵ Тази особеност се среща и до днес (вж. БДА-ОТ / BDA-OT 2016: 133 – 139; Божков / Bozhkov 1984: 82 – 83).

²⁶ Вж. също и Стойков / Stoykov 1993: 166; Божков / Bozhkov 1984: 84 – 88.

- yat (tsaribrodskiyat) govor. – In: *Trudove po balgarska dialektologiya*. T. 12. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”).
- Временни правила 1888: Временни Правила за научни и книжовни предприятия. – *Държавен вестник*, № 31, 19.03.1888, с. 1 – 4. (Vremenni pravila 1888: Vremenni Pravila za nauchni i knizhovni predpriyatiya. – *Darzhaven vestnik*, № 31, 19.03.1888, pp. 1 – 4.)
- Гаравалова 2014: Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Авангард Прима. (Garavalova 2014: Garavalova, I. *Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori*. Sofia: Avangard Prima.)
- Димитров 1894: Димитров, Г. *Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение*. София: Придворна печатница. (Dimitrov 1894: Dimitrov, G. *Knyazhestvo Bulgaria v istorichesko, geografsko i etnografsko otноshenie*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.)
- ИДРБЕ-Т2 2021: *Идеографски диалектен речник на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (IDRBE-T2 2021: *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Каравелов 1861: Каравелов, Л. *Памятники народного быта болгар. Книга первая*. Москва: В типографии К. Андерса, у Тверских ворот № 27, 1861. (Karavelov 1861: Karavelov, L. *Pamjatniki narodnago byta болгар. Kniga pervaja*. Moskva: V tipografii K. Andersa, u Tverskih vorot № 27.)
- Ковачев 1875: Ковачев, Й. Едно мнение върху общи език и правописание у нас, изискано от оценката на „Български Буквар“ в в. „Напредък“. – *Ден*, № 16, 26.05.1875, с. 4 – 5; № 17, 2.06.1875, с. 4 – 6. (Kovachev 1875: Kovachev, Y. *Edno mnenie varhu obshti ezik i pravopisanie u nas, iziskano ot otsenkata na “Balgarski Bukvar” v v. “Napredak”*. – *Den*, № 16, 26.05.1875, pp. 4 – 5; № 17, 2.06.1875, pp. 4 – 6.)
- Колев 1991: Колев, Г. Наблюдения върху членната форма в българските народни говори. – *Език и литература*, № 4, с. 63 – 72. (Kolev 1991: Kolev, G. *Nablyudeniya varhu chlennata forma v balgarskite narodni govori*. – *Ezik i literatura*, № 4, pp. 63 – 72.)
- Милетич 1899: Милетич, Л. Ловчанските помаци. – *Български преглед*, № 5, с. 67 – 78. (Miletich 1899: Miletich, L. *Lovchanskite pomatsi*. – *Balgarski pregleđ*, № 5, pp. 67 – 78.)
- Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Младенов 2008: Младенов, М. Две лексикални изоглоси в българския език. – В: Младенов, М. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 656 – 662. (Mladenov 2008: Mladenov, M. *Dve leksikalni izoglosi v balgarskiya ezik*. – In: Mladenov, M. *Dialektologiya. Balkanistika. Etnolingvistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 656 – 662.)
- Предговор 1889: Предговор. – *Сборник за народни умотворения и книжнина*, кн. 1, с. VII – X. (Predgovor 1889: Predgovor. – *Sbornik za narodni umotvorenia i knizhnina*, kn. 1, pp. VII – X.)
- Славейков 1884: Славейков, П. Р. Няколко думи за шопите. – *Периодическо списание*, № 9, с. 106 – 123. (Slaveykov 1884: Slaveykov, P. R. *Nyakolko dumi za shopite*. – *Periodichesko spisanie*, № 9, pp. 106 – 123.)
- Славова 2017: Славова, Т. *Старобългарски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Slavova 2017: Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Тодоров 1936: Тодоров, Цв. Северозападните български говори. – В: *Сборник за народни умотворения и народопис*, кн. 41. (Todorov 1936: Todorov, Tsv. *Severozapadnite balgarski govori*. – In: *Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis*, kn. 41.)
- Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука). – *Читалище*, № 11, 31.08.1873, с. 1010 – 1034. (Chitalishte 1873: *Balgarskiy yazik. Nauka za zvukovete (Yedin opit nad taz nauka)*. – *Chitalishte*, № 11, 31.08.1873, pp. 1010 – 1034.)
- Чолаков 1872: Чолаков, В. *Българский народен сборник*. Част I. Болград: Печатницата на Централното училище. (Cholakov 1872: Cholakov, V. *Balgarskiy naroden sbornik*. Chast I. Bolgrad: Pechatnitsata na Tsentralnoto uchilishte.)

SHOPI AND THEIR DIALECT AS REPRESENTED IN THE BOOK “PRINCIPALITY OF BULGARIA IN TERMS OF HISTORY, GEOGRAPHY AND ETHNOGRAPHY” (1894) BY THE SCHOLAR GEORGI DIMITROV FROM KYUSTENDIL

Maria Mitskova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

mitzkova@uni-plovdiv.bg

Abstract. In the first volume of the book “Principality of Bulgaria in terms of history, geography and ethnography” (1894) the teacher and social activist Georgi Dimitrov from Kyustendil along with the description of certain eastern dialects pays special attention to the *Shopi* and the *Shopi dialect*. He prepared rich dialectological notes and examples on the phonetic, morphological and lexical features of the *Shopi dialects* from Samokov, Dupnitsa, Kyustendil, Izvor, Radomir, Sofia, Novo Selo, Iskrets, Breznik, Tran, Tsaribrod. Affirming their Bulgarian essence and their belonging to the Bulgarian language territory, he focuses particularly on those rather interesting and specific features that reflect and define their uniqueness setting them apart within the rich tapestry of Bulgarian dialects.

Keywords: *Bulgarian dialectology; Northwestern Bulgarian dialects; Shopi regional dialect; late 19th century*

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Department of Language and Specialized
Training of International Students
236, Bulgaria Blvd.
Plovdiv 4000, Bulgaria